УДК 82-94

Ш. Мәрҗани

КАЗАН ҺӘМ БОЛГАР ХӘЛЛӘРЕ ТУРЫНДА ХӘБӘРЛӘР
(Икенче бүлектән)

Приведен отрывок перевода исторического труда великого татарского ученого и богослова Шигабутдина Марджани «Мустафад ал-ахбар фи ахвали Казан ва Булгар» («Использованные сведения к истории Казани и Булгар»), посвящённого прошлому татарского и других тюркских народов.

Ключевые слова: Шигабутдин Марджани, «Мустафад ал-ахбар фи ахвали Казан ва Булгар», история, татарский народ.

Русия тугыз йөз алтмыш беренче (1552) ел ахырында татарларны җиңеп, Казан шәһәрен һәм аның тирә-юнен яулап алганда, крепость эчендә сигез манаралы бер мәсҗед җамигъ[1], «Таҗик ермагы» дип йөртелгән урында тагын бер мәчет һәм мәдрәсә булып, галимнәр, габбасиларның[2] олылары һәм бөек сәедләрдән[3] берничә кеше, ә аларның башлыгы нәкыйбел-әшраф[4] аталган мелла Шәриф Кол исемле бер кеше булып, ислам ханнары һәм шәһәр халкы каршында бик гыйззәтле һәм хөрмәтле зат иде.

Русия князьлары Казан ханнарына илче җибереп хатлар күндергәндә, мелла Шәриф Колга үзенә махсус хат һәм бүләкләр җибәрәләр иде, диләр.

Ахырда русиялеләр Казанга һөҗүм иткәндә, үзенең иярченнәрен җыеп, мәдрәсәгә кереп, мәдрәсә түбәсенә чыгып, бик каты сугышып, руслар мәдрәсә түбәсеннән чәнчеп төшереп шәһид булды.

[Халык уенча крепость эчендә бер зур китапханә булып, андагы бик күп китапны русиялеләр фанатиклык сәбәпле яндырганнар һәм галимнәрне һәлак иткәннәр. Бу хәлдән соң Казан һәм аның тирәсендәге мөселманнар качканнар; «Боже матери» дигән сурәтләре килгәч, христианнар аны күтәреп чыгып, һәрбер урында дога һәм шөкер итәләр[5]:]

Хәзерге көндә крепость капкасыннан башланып, университетка хәтле сузылган төз һәм киң урам, крепость капкасыннан чыгып, ике якка төшеп киткән урамнар ислам хөкүмәте заманында да шулай булган. Бу заманыбызда борынгы мөселманнардан калган истәлекләрдән бер манара – мөселманнар хан мәчете дип, руслар Сөембикә манарасы дип исемлиләр. Крепость эчендә хәзер банк урнашкан һәм «дом»

---

[1] Мәсҗед җамигъ – баш мәчет, җомга укыр өчен салынган мәчет.
[2] «Габбаси» – Якын Азиядә габбасилар хәлифәлегенә бәйле галимнәр.
[3] Сәед – башлык, җитәкче.
[4] Нәкыйбел-әшраф – бөекләрнең җитәкчесе.
[5] Цензура тарафыннан сызылган.

дип йөртелә торган губернатор сарае янында «Таҗик ермагы» исемле ермакта бер мәчет һәм мәдрәсә булган. Болакның көньягында хәзерге «Печән базары» дип аталган урында мөселман зираты икән. Руслар Казанны алганда, Шаһгали хан, гаскәр белән килеп, Зөя тамагында Зөя шәһәрен салып, шул тирәдә булган чуваш, чирмеш, калмык кебек халыкларны Русия кул астына кертеп, Казанга һөҗүмнәрендә Шаһгали хан алар яклы булып килгәндә, Казан мөселманнары хәзерге Җиһанша мәчете каршындагы чиркәү урынында булган нугай капкасыннан чыгып, бик каты сугыштан соң, Шаһгали хан Арча кыры ягына чыккан һәм каберләр өстендәге агачларга яшеренеп Болакны үткән. Шәһәрне руслар алганнан соң да мөселманнар бераз вакыт мәетләрен шул каберлеккә күмгәннәр, Йосыф бине Исхак бине Исәнкол бине Рахманколый бине Рәхмәтулла бине Габдерахманның ике углы Хәсән һәм Хөсәен үзләренең Рахманколый исемле бабаларын Печән базарында Әсәб җәлаб Мохтар бине Әднакол әл-Җәбәлли капкасы төбендә күмелгән атабыз Йосыф кечкенә чакта атасы Исхак белән бергә килеп зиярат кылганлыкларын сөйлиләр иде. Тагын Баязид бине Хәмид бине Арслан йортының, хәзер Гобәйдулла бине Габдулла бине Габдерәшид (Кәче авылыннан) йорты, аның бакчасында борынгыдан билгеле бер зират бар. Тагын Апанай Хафиз зәңгәр мәчет каршындагы каберлектә күмелгән, ә углы Исмәгыйль бабай ике бистә арасындагы каберлектә күмелгәнлектән, ике бистә арасындагы зират соңрак оешкандыр дип уйларга мөмкин.

Хәзер Казан шәһәрендә беренче мәчеттә[1] сөннәт бүлмәсендә[2] кабер өстенә куелган бер такта (таш) бар. Уң ягында: Калә ән-нәби галәйһис-сәлам: Әд-дөнья сәгатән фә әҗгальһа тагатән[3]. Сул якта язганы кубып төшкән, тик бер «Калә әл» сүзе генә калган. Алгы якта: Калә Аллаһы Тәгалә: Күллү мән галәйһа фань вә ябка вәҗһе раббикә зәл-җәлали вәл-икрам. Тукыз йөз утыз алтыда Шаһмөхәммәд Бикмөхәммәд углы Мөхәммәдгали бәк зөлкәгъдә аенда (кяфер кулыннан) шәһид[4]. Бу тактаның (ташның) аркасында язганы: «Бу ләвехне углы Тәңре Колы бәк бина кылды»[5]. Бу ташның озынлыгы ике кәздән[6] бине аз ким, киңлегә өч чирек, калынлыгы бер чиректән артыграк.

[1] Беренче мәчет – хәзерге К. Насыйри урамында, Мәрҗанинең үз мәчете.

[2] Сөннәт бүлмәсе – мәчет гадәттә ике бүлмәле була. Шуның ишектән керүгә беренче бүлмәсе «Сөннәт бүлмәсе» дип атала.

[3] Пәйгамбәр галәйһис-сәлам әйтте: «Дөнья – бер сәгатьлек. Сез аны гыйбадәт белән үткәрегез».

[4] Аллаһе тәгалә әйтте: «Дөньядагы бөтен нәрсәләр бетәчәк, бары олылыкка һәм хөрмәткә лаек Аллаһ үзе генә мәңгелек...» Тугыз йөз утыз алтыда (1529–30) шаһ Мөхәммәд бәк углы Мөхәммәдгали бәк зөлкәгъдә аенда (ай хисабынча, 11 нче ай) шәһид – (үтерелгән). «Аенда» сүзеннән соң «кяфер кулыннан» дигән сүзне цензор сызган.

[5] Бу тактаны (ташны) углы Тәңре Колы бәк ясатты. (Бу кеше Казан өчен сугышларда үтерелгән булса кирәк.)

[6] Кәз – аршин.

Ул таш Әхмәд бине Исмәгыйль әл-Казани әл-Айбашиның әйтүенә караганда, мең ике йөз утызынчы ел һиҗридә (1814–15) Казанның югары урамында чәй кибетләре бина кылынганда, шул урында читек-башмак сәүдәсе белән утырганда почмактагы кибет урыныннан килеп чыгуын үз күзе белән күргән. Моннан соң ул ташны мелла Ибраһим әфәнде губернаторның рөхсәте белән беренче мәчеткә китереп, урта бүлмәдә кыйбла (көньяк) ягындагы көнчыгышка караган почмакка куйдырган иде. Ул таш анда торганда намаз укучыларга тарлык һәм шик китергәнлектән, аны төньяк почмакка күчерттем. Шуңа күрә бу таш чыккан урында тагын каберләр булган дип уйларга юл бар. Хәзер дә зәңгәр мәчет[1] урамы һәм яңа урам дигән урыннарда биналар өчен нигезләр, мең ике йөз туксанынчы (1873–74) елда мунча өчен су юлы казыганда, каберләр һәм кеше сөякләре чыкканлыктан, бер заманда ул тирәләрнең дә зират булганлыгы беленә. Күл башында Әскаф (епископ) яшәгән йортта элекке мөселман каберләре бар. Шунда бина вакытында эшчеләр күп ташларны бина астына салганнар. Аны шул вакыт Казанда Әскаф, ахырдан патриарх булган Григорий күреп, эшчеләрне тыеп, беразы исән калган. Бигрәк тә капкасы төбендә, керүченең уңында бер олуг таш, бу таш гайре ташларга охшамый. Төсе кара, үзе бик каты, зур. Биеклеге биш аршин ярым, киңлегә биш чиректән артык, калынлыгы ярты аршин чамасы. Язуы яхшы, сөлес язуы белән калкытып язылган. Укырга читен. Бердән, бик еш, чорнап, вак язган. Икенчедән – язучы кайбер сүзләр арасын бүләсе урында бүлмичә, бер ягын казып, икенче ягын казымый һәм әрчеми калдырган; өченчедән – күп кешеләр язу карасы сөртеп карап, шул кара катып калган. Бу кадәр сүзләр укылды. Башта өчпочмак эчендә бик эре язган: «Һүә-л-хәййәл-ләзи лә ямүт»[2].

Моннан соңгы беренче юлда: «Һәзә мәркадес-Солтан әл-әкбәре әл-әкраме гаусес-сәлатыйн[3]»;

Икенче юлда: «Әл-әмирел-мөкәррәм»[4].

Өченче юлда: «Әл-мозаффар»[5].

Дүртенче юлда: «Әл-кирам вәл-әҗалилел-гыйзам»[6].

Бишенче юлда: «Иләл-мозаффар»[7].

Алтынчы юлда: «Әш-шәрәфәйни мөфәххәре аль»[8].

Җиденче юлда: «Вәд-дине зыйллуллаһи лил-галәмин»[9]. Әл-әкрәмел-кәрим.

---

[1] Зәңгәр мәчет урамы – Нариман урамы.

[2] Ул – терек һәм бер чакта да үлмәс.

[3] Бу – иң бөек, иң хөрмәтле һәм күп солтаннарны коткаручы солтанның кабере.

[4] Хөрмәтле әмир (җитәкче, башлык).

[5] Әл-мозаффар – җиңүче, өстен булучы.

[6] Хөрмәтлеләрдән һәм иң бөекләрдән.

[7] Җиңүчегә.

[8] Ике хөрмәтле һәм ... мактанычы.

[9] Дин, галәмгә Алланың күләгәсе.

Сигезенче, тугызынчы юлларда: «Хәсән бәк бине Мирмәхмүд».

Укылмаган сүзләр кайбер юлларда азрак, кайберсендә күбрәк. Беренче юлны «Әл-әкрәмелкәрим»[1] дип укырга мөмкин.

Дүртенче юлдагы «Әлҗәлил» сүзе, тугызынчы юлда булган сүзләр җитәрлек ачык түгел. Кыскасы, бу таш патшаларның берсенең каберенә куелган. Гасыр һәм исеме ачык билгеле булмаса да, минем уемча, Чыңгыз нәселеннән булмыйча, аннан элек булуы сүз сөреше һәм өслүбеннән беленә. Янә чиркәү янында икегә сынган бер таш бар. Күфә һәм нәсех[2] язуы белән батырып язылган. Беренче юлы – буш. Икенче юлында: «Һүә-л-хәййәл-ләзи ләйәмүт»[3]. Өченче юлда: «Вә күллү хәййин...»[4] Дүртенче юлда: «Әхмәд». Алтынчы юлда: «Рәхмәтән васигатән фани дөньядин»[5]. Җиденче юлда: «Бакый ахирәт[6] тарих алты». Сигезенче юлда: «Туштан алтыш җал эт». Тугызынчы юлда: «Айх сәкер күән иртә күән эт». Унынчы юлда: «Әл-мәүте бабән вә күллүн-нәси дәхилүһү»[7]. Унберенче юлда: «Бәгъдел-мәүт»[8]. Ягъни бу Әхмәд исемле кеше җомга көн зөлхиҗҗәнең сигезенче көнендә алты йөз алтмыш алтынчы елда вафат.

Халык телендә сөйләнүенә караганда, мөселманнар хөкүмәте вакытында яз аенда Болгар шәһәрендә, ул харап булгач, Казан шәһәрендә зур бер базар булып, анда Әстерхан, Кырым, Дагыстан, Харәзем, Урта Азия, Кашгыр якларыннан, Русия шәһәрләреннән, Кытай сәүдәгәрләреннән күп кеше килеп, зур җыелыш, кызыклы уен һәм тамашалар булган икән. Шаһгали хан Зөя крепостен төзеп, шундый ук бер базар оештыргач, Казанда тәртипсезлекләр күплектән, Казан базары сүнеп, Зөягә күчеп, Казан руслар кулына күчкәч, Сура елгасының Иделгә кушылган урыныңдагы Василесурск шәһәренә, аннан Нижний[10] өлкәсендә Исад дип йөртелгән урынга каршы якка күчерелеп, шул урында күренгән дип уйланган Макар исемле изгеләренә нисбәт биреп, ул базар үзе, «Макарья», татарчада шуннан үзгәртелеп «Мәкәрҗә» дип хәзер дә мәшһүр һәм танылган.

Мең ике йөз утыз беренче (1815–16) елгы янгында кибетләр һәм башка биналар янып, мең ике йөз утыз икенче (1816–17) елда Ука елгасының Иделгә кушылган урынында кибетләр бина ителеп, хәзерге көндә зур биналар һәм

---

[1] Хөрмәтлеләрнең хөрмәтлесе.

[2] Күфә һәм нәсех – гарәпчә язуның төрле формалары. Гарәпләр элек күфә язуы, аннан соң нәсех язуы белән язганнар.

[3] Ул (Алла) терек һәм үлмәячәк.

[4] Һәр терек...

[5] Күп рәхмәт, бетәчәк дөньядан.

[6] Мәңгелек ахирәт.

[7] Үлем – ишек һәм барлык кеше ул ишектән керәчәк.

[8] Үлгәннән соң.

[10] Нижний – хәзер Нижний Новгород шәһәре.

башка төрле гыймарәтләр белән бик олы, төзек, йөз миллион, бәлки артыграк мал җыелуы (оборот ясалуы) мәшһүр. Ул базар асылда Болгар шәһәреннән Казанга күчерелгән. Соңгы заманнарда берничә авыл берләшеп, җәен җомга көннәрендә төрле урыннарда бер-бер артлы «җыен» дип аталган бер бәйрәм ясап, шул вакытта халыкның туган-тумача, дус-ишләренә кунак булып йөрүләре шул Казан базарыннан калган бер үрнәк имеш.

Мөселманнарның дин һәм дөнья эшләренә катнашу һәм тарлыклар булмыйча, татарлар арасындагы дау, низаг, мәеттән калган малны бүлү, васыятьләрне җиренә җиткерүдә үз муллалары һәм олылары бу эшләрне карап хәл итеп, һәркайда һәм һәрничек үзләре каршында яраклы табылганча, теләгән рәвештә мәчет, мәктәп һәм мәдрәсәләр бина итеп, кемне ихтыяр итсәләр, риза булса имам итеп, имамнарны төшерүдә мәхәллә һәм авыл халкы ирекле булганнар. Балаларга исем бирү, өйләнү, мәетләрне күмүдә һәркем ирекле булып, читтән һичкем катнашмаган, ягъни Русия дәүләте бу эшләргә бертөрле дә тарлык итмәгән. Шуның өстенә, бистә халкы, ягъни шәһәрнең төп халкы булган мөселманнар телендә «йомышлы Русия мөселманнары», Русиялеләр каршында «татар сәүдәгәре» исемендә һичбер язусыз-нисез тулы ирек белән һәртөрле сәүдә эшләре рөхсәтле булып, бу хәл мең ике йөз егерменче (1806–07) елга чаклы дәвам иткән. Моннан соң йомышлы мөселманнарның бу хокуклары, сәүдә тәртипләре бетерелеп, сәүдәгәрләр өч дәрәҗә, дүртенчесе мещан исемендә тәртип ителде. Беренче дәрәҗә сәүдәгәрләргә Русиядә, хәтта чит илләр белән сәүдә итү хокукы бирелде. Икенче дәрәҗәлеләр Русиянең барлык өлкәләрендә, өченче дәрәҗәдәгеләр кайбер өлкәләрдә генә, ә мещаннар исә фәкать үз шәһәрләрендә генә сәүдә итәргә хокуклы булып, һәркайсы дәрәҗәсенә күрә хәзинәгә билгеле күләмдә салым түлиләр, мещаннардан башкалары солдатка алынмыйлар иде. Авыл халкының исә дворяннарга башкалары ике төркем: берсе казак, берсе ясаклы исемендә булып, ясаклыдан фәкать имана алынып, солдатка алынмый иде. Казак дип аталганнары кирәк чакта солдатка барырга мәҗбүрләр иде. Русия дәүләтенең мәшһүр һәм мактаулы патшасы Петр бине Алексей бине Михаил бине Федор бине Никита – «Беренче Петр» яки «Бөек Петр» дип аталган һәм Русия дәүләтендә император исемен беренче алган көне, мең дә туксан дүртенче (1682–83) елда патша, мең бер йөз егерменче (1708–09) елда император булып, мең бер йөз утыз җиденче (1723) елда үлде. Күп вакытлар дошманнарына өстен булган һәм һәртөрле фидакарьлек, зур тырышлыклар белән Русия шәһәрләренә күп һөнәрләр, промышленность кертеп, законнар төзеп, илне күп агартып, тәртипкә салган. Ул заманга чаклы Русия мәмләкәтендә ел исәбе дөнья яратылыштан исәпләнә икән. Мең бер йөз унөченче ел һиҗридә (1700) дөнья яратылышыннан 7208

булганда, милади тарих буенча бер мең җиде йөз иде. Башка христиан илләренә ияреп, дин һәм шәригатьләрендә бөтен эшләре ригая һәм олылау важиб булган хәзрәти Гайсә галәйһис-сәлам тууыннан исәпләп, милади тарихны кулланырга кушып, биш мең биш йөз сигезне ташлап, Гайсә тууны ел-тарих башы исәпләп, I нче январьдан башлап, милади тарих белән бер мең дә җиде йөз дә бер дип саный башладылар. Шул заманнан бирле рус халкы милади тарих кулланып киләләр. Айлары рум һәм юнанча (грекча) исемнәр белән гыйнварь, февраль һ.б. дип саналырлар.

Спас өязе Иске Рәҗәп авылының кешеләре игенлек, печәнлек һәм урман җирләрен, күршеләрендәге башка халыкларның чикләрен билгеләп язылып, хәзинә (дәүләт) печате белән беркетелгән язуларында һәм шул вакыттагы имамнарыннан булган мелла Зәйнелгабидин бине Габделкәрим исемле кешенең тәрҗемәсендә мондый язу күренде. Язу түбәндәгечә: «Тарих җиде мең дә ике йөз өченче, декабрьның унөченче көнендә указ олуг, бөек падишаһ хәзрәте олуг князь Петр Алексеевич һәм, олуг һәм кечек ак падишаһ Русия йортын үзе тотучы, үзе биләүче, указ көче белән Казан өязенең Рәҗәп авылы татарлары югарыда язылган җирләрне сукалау һәм печәнен чабу өчен укадиләр[1] илән биләргә олуг падишаһ хәзрәтенең бердән ясак белән тармакка, ягъни түләргә, бу замандагы аңлатуны казнага түләргә яздым» (сүзе тәмам). Әмма мөселманнар һәрбер вакыйгаларда һиҗри тарихны кулланып, айларны мөхәррәм, сафар, шәһре рабигыль-әүвәл, шәһре рабигыль-ахир, җөмадиль-әүвәл, җөмадиль-ахир, рәҗәб, шәгъбан, шәһре рамазан, шәүвәл, зөлкагъдә, зөлхиҗҗә дип санап, фәкать игенчелек эшләре өчен кояш хисабы белән яз башыннан башлап, «хәмел, сәвер, җүза, сәрәтан, әсәд, сөнбелә, мизан, гакрәб, кавыс, җәди, дәлү, хут» дип гарәби исемнәр, ә кайбер чакта мөселман гарәпләрдә йөртелгән Сирьяни исемнәр белән: «азәр, нисан, ияр, хәзиран, тәмүз, аб, илүл, тәшрин әүвәл, тәшрин сани, кянун әүвәл, кянун сани, шыбат» дип саный иделәр. Ул заманнарда Казан мөселманнары унике хайванга бәйле төрки тарихын да белә һәм куллана иделәр. Бу урында Олугъ Кавал имамы мелла Сәлимҗан бине Дусмөхәммәд исемле кешенең бер китабында язган сүзен үзгәртмичә китерелде: «Руслар хисабы буенча җиде мең дә ике йөз дә сигез булган. Ул Адәм галәйһис-сәлам тарихын ташладылар, ушбу мең дә җиде йөздән алдылар. Имди Гайсәнең тарихын мең дә җиде йөз дә бер дип саный башладылар. Мең дә җиде йөз дә сигез булды печин елында биш мең дә биш йөз дә сигез елы тәмам ташланды. И, аңлы кеше, бел, кояш елының өч төрле хисабы бар: берсен фарсылар хисабы диерләр. Аның белән Болгар кешеләре файдаланганнар.

[1] Укадиләр – угодиеләр.

Берсенә Румия хисабы диерләр. Христианнар аның белән файдаланганнар. Берсе белән барлык шәһәрләрдәге мөселманнар файдаланганнар. Димәк, хәмел хисабын белү барлык мөселманнарга тиештер, чөнки намаз вакытлары аның белән беленә, төш авышуы аның белән беленә. Тагын белегез: элек фарсы нәүрүзе[1], ун көннән соң румия нәүрүзе, аннан ун көннән соң хәмел нәүрүзе була. Нитәк шәһәре Болгар галимнәре «бала нәүрүз, карт нәүрүз, эсселек нәүрүз» дип күрсәттеләр. Һәрбер нәүрүз һаваның берәр үзгәрешен күрсәтүче» (сүзе тәмам). Мәзкүр мелла Сәлимҗанның кайсы елда вафаты билгеле булмаса да, мең бер йөз сиксән икенче (1768–1769) елда 36 яшендә исән иде. Югарыда телгә алынган Беренче Петр мең бер йөз уналтынчы (1704–05) елда мәмләкәт халкын тәмам тәфтиш кылып, никадәр халык бар – исемнәре белән детальләштереп, саннарын дәфтәрләрдә беркеттереп, мең бер йөз утыз дүртенче һиҗридә (1721–22) дөрес сан буенча шул халыклардан имана (салым) алына башлады. Бу тикшерү – рус телендә беренче ревизия дип танылды. Икенчесе – мең бер йөз илле җиденче (1744–45) елның ахырында аның кызы Елизавета патша заманында булды. Өченчесе — татарлар арасында «Әби патша» дип йөртелә торган Екатерина II (Алексей кызы) гасырында мең бер йөз җитмеш сигезенче (1764–65) һәм шуның ук гасырында мең бер йөз туксан алтынчы (1781–82) елның ахырында барс елында, бишенчесе – һәм сигез ел үткәч, алтынчысы – аның оныгы Александр бине Павел бине Петр гасырында мең ике йөз егерме алтынчы (1811), җиденчесе мең ике йөз утыз беренче (1815), сигезенчесе – мең ике йөз илленче (1834–35), тугызынчысы – мең ике йөз алтмыш алтынчы (1850–51) ахырында икенче оныгы Николай бине Павел гасырында, унынчысы – аның углы гасырыбызның падишаһы Александр II бине Николай заманында мең ике йөз җитмеш өченче (1856–57) ахырында үткәрелде. Әлеге Беренче Петр гасырында мең бер йөз уналтынчы (1704–05) елда берничә кешедән сайлап беренче тапкыр солдат алынды.

Мең бер йөз егерменче (1708–09) елда Русия мәмләкәте губерна дип исемләнгән өлкәләргә бүленде. Авыл халкының казак дип аталганнарына, кайбер чакта солдат бирү өстенә сугыш кораблары өчен урманнардан зур имән агачлары кисеп, билгеләнгән урынга ташу хезмәтләре йөкләнеп, солдат бирүдән азат ителгәннәр өчен бу хезмәтләр бик әйбәт саналып, хәтта аларга җан башыннан казнадан бераз хезмәт хакы да бирелгән. Безнең бабаларыбыз шушы казак дип йөртелгән төркемнән, мең бер йөз егерме өченче (1711–12) елда Беренче Петр Казанга килеп, иң башлап лашман хезмәтенә җиде йөз мең кеше билгеләнеп, мең бер йөз утыз өченче (1720–21) елда штаб ачылып, киметелеп, йөз егерме меңгә калдырылды.

[1] Нәүрүз – яңа ел башы.

Шул гасырларда сугыш көймәләре ясалып, лашман хезмәте беткәнче, имән агачын кисү кискен рәвештә тыелды. Әгәр берәүнең имән кискәне билгеле булса, яман җәза бирелер һәм кеше үтерү хөкемендә була иде. Моннан соң мең ике йөз алтмышынчы (1844) елларда ут көче белән йөри торган көймәләр уйлап табылып, Русия мәмләкәтендә дә ут көймәләре ясалып, агачтан сугыш көймәләре ясау һәм аңа бәйләнешле хезмәтләр бетеп, мең ике йөз җитмеш алтынчы (1859–60) елларда лашман хезмәтенең атлы һәм җәяүлесе тәмам бетерелеп, лашманчы казактан һәм ясаклыдан бертигез солдат алына башлады.

Башта бер өйдән бер кеше алу, соңыннан, артында булганны һәм күпле барында азлыдан алмау кебек законнар булса да, ләкин эштә күп кимчелекләр булып, ул шартлар тиешенчә сакланмыйча, күп золым һәм җәфалар тудырыла иде. Чиратта торган кеше читтә булса, я качса, чираты булмаган кеше алына иде. Шуңа күрә чираттагы кешеләрне тотып, кулларын бәйләп, каравыллап, бер ун-унбиш көн артыграк та йөртелә иде. Хәтта безнең заманда шул эшләр булып, чираттагы кеше качмасын дип, бер богау белән һичбер гаебе булмаган икенче бер кешенең аякларына богаулыйлар иде. Бөтен эштә, хәтта йоклаганда һәм бәдрәфкә чыкканда, икесе бергә булалар иде. Бу – үз күзебез белән күргән хәлләрдән. Безнең заман хәлләреннән: бер чит кешене бер-бер эштә шаһит дип еpактан, төрле мәшәкатьләргә очратып китертеп, килә алмаса, баш бирмәүче дип җәзалап, әгәр килсә, гаепсезгә ябып куеп күп кенә яраклы эшләрне һәлак итү кебек.

Сиксән дүртенче набордан башлап, мөселман урынына русны һәм киресенчә алу тыелды, ә бер мең ике йөз җитмеш беренче (1854–55) елда бу шарт бетерелде. Солдат алу законы тирәсендә вак-төяк үзгәрешләр һаман булып торса да, озынайту һәм детальләштерүдән хөкүмәт һаман сакланып килде. Ниһаять, мең ике йөз туксан беренче (1874–75) елда чыгарылган яңа закон буенча, һәммә халыктан гомумән, 21 яшь тулган егетләр кирәк кадәр алына башлады. Казан сәүдәгәрләреннән мөселманнардан беренче булып, Шәмседдин бине Сәгьдеддин әл-Күгәрчени углы Җәладеддин алынды. Юныс бай балаларыннан ике кеше өчен акча түләнде. Ата-аналарының берсе эшкә яраксыз яки ятим, авыру, зәгыйфь кардәшләре булып, башка ярдәм һәм тәрбия итәрлек кешеләре булмаган кешеләр бу законга кертелмиләр. Солдат хезмәте башта егерме биш елга чаклы сузылып, хәзер унбиш ел, ә күбесенчә алты ел хезмәт соңында рөхсәт белән илләренә кайтаралар. (2–12 битләр)...

Текстны басмага әзерләүче, искәрмәләрне язучы
Гарипова Ләйлә Шамил кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре